

การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม
THE APPLICATION OF SELFLESSNESS IN COEXISTENCE IN A
MULTICULTURAL SOCIETY

¹พระสมุห์ทรงพล คุณวีโร (ชินวงศ์), ²สมบุญ บัญโท และ ³สวัสดิ์ อโนทัย

¹Phrasamuh Songphon Kunavero (Chinawong), ²Somboon Boondo
and ³Sawat Anothai

มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น, ประเทศไทย
Saint John's University, Thailand

¹songphon081@gmail.com, ²Somboon.crv@hotmail.com

³lasawatt@stjohn.ac.th

Received: October 18, 2024; **Revised:** December 15, 2024; **Accepted:** January 29, 2025

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวความคิดการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม 2) ศึกษาหลักอนัตตาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา 3) ประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการวิจัยเชิงเอกสาร ภายใต้กระบวนการศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน เพื่อนำไปสู่การประยุกต์ใช้องค์ความรู้ทางปรัชญาและพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยพบว่า 1) สังคมพหุวัฒนธรรมเป็น การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลาย เน้นเสริมสร้างสังคมคุณภาพที่มีความเท่าเทียม มีสิทธิเสรีภาพ และความยุติธรรม เสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจให้กลุ่มวัฒนธรรมย่อย มีความปรองดองสมานสามัคคี ปราศจากความขัดแย้ง และสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความแตกต่างได้อย่างมีความสุข 2) หลัก

¹ นักศึกษา สาขาวิชาปรัชญาและพระพุทธศาสนา วิทยาลัยปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

² รองศาสตราจารย์ ดร., วิทยาลัยปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

³ อาจารย์ ดร., วิทยาลัยปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

อนัตตา ถือว่าเป็นหลักการสำคัญที่พัฒนามนุษย์ เพราะเป็นการแสดงถึงในแง่หลักสัจธรรมที่ว่าสรรพสิ่งไร้แก่นแท้ของตัวตน และในแง่ศาสนธรรมที่ว่า รับรู้โลกนี้โดยความเป็นอนัตตา คือปราศจากการยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของเราและเป็นตัวตนของเรา เพื่อนำไปไปสู่อิสรสุขให้แก่ทุกคน ประโยชน์สุขในการอยู่ร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์ชาติ 3) การแก้ปัญหาความขัดแย้งในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมได้นั้น จำเป็นต้องมีการละลายอัตตา ความมี ความถือตัวและความยึดมั่นในสิ่งที่เป็นตัวเรา-ของเรา เมื่อความคิดได้ถูกละลายอัตตาด้วยการนำอนัตตามาประยุกต์ใช้ในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมถือว่าเป็นการเปิดแรกที่จะทำให้อยู่ร่วมกันได้ ยอมรับความแตกต่าง แต่ไม่แตกแยกบนหลักการของเอกภาพในความหลากหลายด้วยความมีปัญญาและเมตตา

คำสำคัญ: การประยุกต์ใช้, หลักอนัตตา, การอยู่ร่วมกัน, สังคมพหุวัฒนธรรม

Abstract

This research aims to 1) study the concept of coexistence in a multicultural society; 2) study the principle of Selflessness that appears in Buddhist scriptures; 3) apply the principle of Selflessness to coexistence in a multicultural society. This is a qualitative research using a documentary research method under the analytic, appreciative and applicative approach to lead to the application of philosophical and Buddhist knowledge. The research results found that 1) a multicultural society is a peaceful coexistence in a society with diversity, emphasizing the promotion of a balanced society with equality, freedom and justice, and promoting knowledge and understanding for subcultural groups to be harmonious and united, free from conflict and able to live together in a society with diversity happily. 2) The principle of Selflessness is considered an important principle that develops humans because it shows in terms of the principle of truth that all things have no essence of self and in terms of religious doctrine that perceives this world as Selflessness, meaning free from clinging to the belief that it is us, ours and our identity, in order to lead to freedom and happiness for everyone, and the benefits of living together with fellow human beings. 3) Resolving conflicts in coexistence in a multicultural society It is necessary to dissolve the ego, the conceit and the attachment to what is “us”. When the mind is dissolved with the application of “Selflessness” to coexistence in a multicultural society, it is considered the first opening

that will allow coexistence, accepting differences but not dividing based on the principle of unity in diversity with wisdom and compassion.

Keywords: The Application, Selflessness, Coexistence, Multicultural Society

บทนำ

ในสภาพความเป็นจริงของโลกสังคมปัจจุบันภายหลังการหลอมรวมความเป็นรัฐชาติก็ได้หอบนำเอาความแตกต่าง แปรกแยกทั้งความเชื่อทางศาสนา วัฒนธรรม เชื้อชาติพันธุ์ จนเรามาอาจปฏิเสธได้ว่า สังคมพหุวัฒนธรรมนั้นเกิดขึ้นพร้อมๆ กับกำเนิดสังคมมนุษย์ที่มีการอพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐาน ที่อยู่อาศัย รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันในสังคมและต่างสังคม อันนำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนทางด้านวัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ รวมถึงปัจจัยในการดำรงชีวิตอื่น ๆ แน่นอนว่าการอยู่ร่วมกันนอกจากจะเป็นจุดกำเนิดให้เกิดการหลอมรวมความรักความสามัคคีระหว่างกันเพื่อสร้างวัฒนธรรมใหม่และสร้างสังคมใหม่ที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม แต่ในความแตกต่างหลากหลายที่เกิดขึ้นนั้น ยังก่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในสังคมด้วยเช่นกัน (ณัฐพร ไทยจงรักษ์, 2560: 96) สารพันปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมพหุวัฒนธรรมนั้นล้วนมีสาเหตุหลักมาจากคนในสังคมที่ขาดจิตสำนึกและความตระหนักในการอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก โดยไม่นำพา ไม่ใส่ใจ ไม่ให้ความสำคัญเรื่องความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมที่กินความหมายกว้างครอบคลุมทั้งเรื่องชาติพันธุ์ ภาษา ความเป็นอยู่วิถีชีวิต ศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และลัทธิความเชื่อต่าง ๆ โดยการละเลย ไม่ให้เกียรติ และเคารพในความแตกต่าง ไม่ยอมรับความเชื่อและวิถีปฏิบัติที่แตกต่างไปจากตน การถูกดูถูกเหยียดหยาม ความมีอคติทางชาติพันธุ์ การยึดมั่นถือมั่นในวิธีคิดและวิถีปฏิบัติของตนหรือกลุ่มตนมากเกินไป การถูกรีดรอนสิทธิเสรีภาพ ความอยุติธรรม ความไม่เสมอภาคเท่าเทียม รวมถึงการถูกกีดกันในการเข้าถึงทรัพยากรและสวัสดิการต่าง ๆ ของรัฐตามสิทธิพลเมือง ฯลฯ พฤติกรรมเหล่านี้นอกจากก่อความหวาดระแวง ความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ยังเป็นสาเหตุก่อให้เกิดการทะเลาะวิวาทบาดหมางระหว่างกันอันเป็นชนวนนำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งในสังคมได้ ทำให้เกิดปัญหาการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม แยกออกตามลักษณะความคิดความเชื่อและพฤติกรรมของคนในสังคมพหุวัฒนธรรมได้ 3 ประการ คือ 1. ปัญหาความขัดแย้งด้านการปฏิบัติตน เป็นปัญหาที่เกิดจากการที่สมาชิกในสังคมปฏิบัติตนผิด ไม่เหมาะสมสอดคล้องกับแนวปฏิบัติที่สังคมกำหนดขึ้นเพื่อสร้างความเป็นระเบียบและความเรียบร้อยของสังคม อันเป็นปัญหาช่องว่างทางความคิดและความไม่เข้าใจกันทางสังคมเรียกว่า “พวกบ้าเสรีภาพ” 2. ปัญหาความขัดแย้งด้านทัศนคติ เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ อันขัดต่อหลักการพื้นฐานของ เป็น

สาเหตุนำมาสู่ปัญหาความขัดแย้งระหว่างกันของคนในสังคม เรียกว่า “พวกบ้าศาสนา” 3. ปัญหาความขัดแย้งด้านลัทธิวัตถุนิยม เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากสมาชิกในสังคมที่ต่างมุ่งแสวงหาสิ่งเสปบริโภค แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าส่วนรวม โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของคนอื่น เป็นปัญหาความขัดแย้งในสังคมในที่สุด เรียกว่า “พวกบ้าวัตถุ”

กวีวงศ์ ได้รวบรวมและศึกษาผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงรากเหง้าแห่งปัญหาความขัดแย้งในสังคมพหุวัฒนธรรมว่า ปัญหาทั้งหมดล้วนเกิดจากความเห็นแก่ตัว ปัญหาที่เล็กเท่าปรมาณู หรือใหญ่คับโลก ปัญหาส่วนบุคคล ปัญหาส่วนรวม ปัญหาของโลก ปัญหาชนิดไหนล้วนแต่มาจากความเห็นแก่ตัว มันทำร้ายตัวมันเองคือทำร้ายผู้มีความเห็นแก่ตัวและมันก็ทำร้ายผู้อื่น และทำให้ทั้งโลกนี้เป็นบ้า ทำสิ่งที่ไม่ควรจะทำเพิ่มมากขึ้น จนเต็มไปด้วยปัญหาทั้งหมดความเห็นแก่ตัวทำร้ายตัวเองทั้งทำให้ตนเองซี้เกียจแม้แต่จะช่วยเหลือตัวเอง ต้องมีคนอื่นมาชักจูง ชูเชิญ บังคับให้ทำงาน ให้ทำงานเพื่อประโยชน์แก่ตัวเอง แล้วมันเห็นแก่ตัวเองไม่ยอมสมาคมศึกับใคร ๆ ไม่มีสมาคมศึกับผู้ใด แล้วมันก็อิจฉาริษยา อิจฉาริษยาไม่มีขอบเขต ขัดแย้งอย่างไม่มีขอบเขต นี่คือมันกระทำแก่ตัวมันเอง จนกระทั่งมันเป็นโรคประสาท เป็นบ้า มันฆ่าตัวตาย ในที่สุดฆ่าบิดามารดาได้ ฆ่าบุตรภรรยาอะไรก็ได้ เพราะความเห็นแก่ตัวมันประหลาดอย่างนี้ นี่คือ ความเห็นแก่ตัวมันกลับทำร้ายตัวเอง ส่วนความเห็นแก่ตัวทำร้ายผู้อื่นนั้น คือ ความเห็นแก่ตัวมันเป็นอันธพาล อันธพาลทุกอย่างทุกประการ มันก็ก่ออาชญากรรมเป็นว่าเล่น ทำลายประโยชน์สาธารณะ สร้างมลภาวะอย่างเห็นแก่ตัว โดยไม่คำนึงถึงความสุขของผู้อื่น ดูกว้างออกไป กว้างออกไปโดยรอบความเห็นแก่ตัวนี้ มันทำให้เป็นบ้าไปหมดทุกอย่าง การเมืองที่เห็นแก่ตัวก็เป็นการเมืองบ้า เศรษฐกิจที่เห็นแก่ตัวก็เป็นการเศรษฐกิจบ้า วัฒนธรรมที่เห็นแก่ตัวก็เป็นวัฒนธรรมบ้า การศึกษาที่มีแต่ความเห็นแก่ตัว มันก็เป็นการศึกษาบ้าอะไร ๆ ก็ตามพอเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเห็นแก่ตัวมันเป็นเรื่องบ้าไปหมด ปัญหาทุกปัญหามาจากความเห็นแก่ตัว ไม่มีปัญหาแม้แต่สักเท่าซึ้ง เท่าปรมาณู เดียวก็ไม่มี ที่ไม่มาจากความเห็นแก่ตัว ขอให้มองดู ตั้งหน้า ตั้งตาศึกษาวิจัยกันเรื่องนี้ให้ถึงที่สุดว่าทุกปัญหามันมาจากความเห็นแก่ตัว โลกไม่มีสันติภาพ เพราะว่าโลกถูกครอบงำด้วยความเห็นแก่ตัว มันพูดกันไม่รู้เรื่อง มันได้แต่หลอกหลอกกันไปวันหนึ่งๆ เท่านั้นเอง (กวีวงศ์ (รวบรวม), 2550: 14-15)

พระพุทธศาสนามีมุมมองต่อปัญหาความขัดแย้งที่สอดคล้องกับหลักปญจธรรม 3 อย่าง (ขุ.ม.(ไทย) 29/505/337) คือ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า 3 ประการ คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2558: 94) ให้ความหมายปญจธรรมไว้ว่า หมายถึง กิเลสเครื่องเนิ่นช้ากิเลสที่เป็นตัวการทำให้เกิดปรุงแต่งยึดเยื้อพิสดาร ทำให้เขวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่าง

ถูกทางตรงไปตรงมา 3 ประการ คือ 1. ตัณหา ความทะยานอยาก 2. ทิฏฐิ ความคิดเห็น ความเชื่อถือ ที่ยึดถือไว้ด้วยความมกมาย 3. มานะ ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ปัญจธรรมทั้ง 3 ประการถือเป็นมูลเหตุแห่งปัญหาความขัดแย้งทั้งในส่วนปัจเจก และในสังคม หากเมื่อเทียบกับปัญหาความขัดแย้งที่ปรากฏในสังคมพบว่า มี 3 สาเหตุใหญ่คือ เรื่องผลประโยชน์ เรื่องความเห็นที่ไม่ตรงกัน และเรื่องการเหยียดเชื้อชาติสีผิว เมื่อพิจารณาวิเคราะห์ให้ถ่องแท้ตามกรอบของปัญจธรรมแล้ว ปัญหาความขัดแย้งล้วนมีสาเหตุที่ตรง เพียงแต่การบัญญัติเรียกชื่อที่ต่างเท่านั้นเอง ส่วนสาระสำคัญมีตรงกันคือ เรื่องผลประโยชน์ คือ ตัณหาในปัญจธรรม เรื่องความเห็นที่ไม่ตรงกันตรงกับทิฏฐิในปัญจธรรม และเรื่องการเหยียดสีผิวการยึดมั่นถือมั่นในเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ของตนตรงกับมานะในปัญจธรรม ผู้วิจัยมองว่าปัญจธรรมทั้ง 3 ประการนั้นได้ก่อตัวมาเป็นสิ่งที่เรียกว่า อัตตา อันเป็นรากเหง้าของปัญหาการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม การจะคลายหรือละลายอัตตา มีหลากหลายแนวทาง แต่สำหรับงานวิจัยทางปรัชญาและพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยมองว่า ควรนำหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนามาเป็นเครื่องมือ ด้วยเหตุผลที่ว่า คำสอนทางพระพุทธศาสนาว่าด้วยอนัตตาถือว่าเป็นหลักการสำคัญที่จะพัฒนามนุษย์ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับโมฆราชมาณพ (ขุ.สุ. (ไทย) 25/1126/591) ว่า “โมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่ามีตัวตนเสีย พึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ด้วยอุบายอย่างนี้” จากหลักการนี้ แสดงถึงในแง่หลักสัจธรรมที่ว่า สรรพสิ่งไร้แก่นแท้ของตัวตน และในแง่ศาสนธรรมที่ว่า รับรู้โลกนี้โดยความเป็นอนัตตา คือ ปราศจากการยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของเราและเป็นตัวตนของเรา การตื่นรู้ด้วยแนวทางอนัตตานี้จะนำไปไปสู่อิสระสุขให้แก่ตนเองและสันติสุขประโยชน์สุขในการอยู่ร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์ชาติ ดังนั้น ปัญหาของการวิจัยนี้ คือ

1. การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการเข้าใจปัญหาความขัดแย้ง
2. การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการเข้าถึงปัญหาทัศนคติ อุดมการณ์
3. การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการพัฒนาการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์

จากประเด็นที่ได้กล่าวมาข้างต้น จึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจจะศึกษาค้นคว้าทำวิจัยเรื่อง การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม ซึ่งผู้วิจัยจะได้แจกแจงออกเป็นวัตถุประสงค์การวิจัยและจะได้คลี่แต่ละรายประเด็นให้ชัดเจนต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม
2. เพื่อศึกษาหลักอนัตตาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
3. เพื่อประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม โดยมีขั้นตอนการดำเนินการศึกษาดังนี้

1. การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยทำการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประเด็นที่ศึกษา โดยแยกเป็น 2 ส่วน ได้แก่

(1) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) ศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับหลักอนัตตาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

(2) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลจากอรรถกถา ตำรา หนังสือ เอกสาร วารสาร วิทยานิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ บทความ และงานวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อการวิจัย รวมถึงข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ที่เชื่อถือได้

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

เป็นขั้นตอนการนำข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการเก็บรวบรวมมาทำการตรวจสอบความถูกต้องและความน่าเชื่อถือมากที่สุด ด้วยการวิเคราะห์จากหลักฐานหรือเอกสารที่เชื่อถือได้โดยไม่มีความเอนเอียงหรือใช้ความรู้สึกส่วนตัว

3. การนำเสนอข้อมูล

เมื่อผู้วิจัยทำการตรวจสอบความถูกต้อง ความสอดคล้องและความสมบูรณ์ข้อมูลครบถ้วนแล้ว จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้นั้นเขียนบรรยายตามหลักวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ต่อจากนั้นผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้นั้นผ่านการวิเคราะห์มาอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ตั้งไว้ โดยมีการนำเสนอข้อมูลเป็น 3 ส่วน คือ

ส่วนที่ 1 แนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม

ส่วนที่ 2 หลักอนัตตาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ส่วนที่ 3 การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เน้นการศึกษาเอกสาร ดังนั้น เพื่อให้ได้ข้อมูลจากปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาให้มีความใกล้เคียงความเป็นจริงมากที่สุด จึงมีการตรวจสอบข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลอย่างละเอียด หลังจากได้ข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์ จึงนำข้อมูลมานำเสนอในรูปแบบของการเขียนอภิปรายแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ผลการวิจัย

1. แนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม ทำให้เข้าใจว่า แนวคิดสังคมพหุวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่ส่งเสริมให้เกิดการยอมรับในความแตกต่างหลากหลาย และเปิดพื้นที่ให้ ความแตกต่างหลากหลายในสังคมได้มีพื้นที่แสดงอัตลักษณ์ของตนในสังคมคือ สิทธิเสรีภาพ และการยอมรับในความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรม เป้าหมายของพหุวัฒนธรรม คือ การอยู่ ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลาย เน้นเสริมสร้างสังคมดุลยภาพที่มีความ เท่าเทียม มีสิทธิเสรีภาพ และความยุติธรรม โดยเน้นการเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจให้กลุ่ม วัฒนธรรมย่อยเข้าใจตนเองและวัฒนธรรมอื่นร่วมสังคม มีความปรองดองสมานสามัคคี ปราศจาก ความขัดแย้ง และสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความแตกต่างได้อย่างมีความสุข หากบุคคลมี ความรู้ความเข้าใจและสามารถปรับตัวในส่วนที่เป็นปัจจัยภายในให้อยู่ร่วมกันในสังคมพหุ วัฒนธรรมอันเป็นบริบทแวดล้อมรอบตัวได้ปัญหาความขัดแย้งก็เกิดขึ้นไม่ได้หรือเกิดขึ้นได้ยากและ ได้น้อย จนไม่สามารถมีพลังสร้างปัญหาให้เกิดขึ้นได้ ดังนั้น ในการแก้ปัญหาความขัดแย้ง จึงต้อง เริ่มที่ตัวบุคคลก่อนโดยการเสริมสร้างความรู้เข้าใจสภาพที่แท้จริงของปัญหาความขัดแย้ง สาเหตุ ของปัญหาความขัดแย้ง แนวทางปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้ง เป้าหมายของการปลอดจาก ความขัดแย้ง และสภาพความเป็นอยู่ร่วมกันในสังคมที่ปราศปัญหาความขัดแย้ง

2. หลักอนัตตาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ทำให้เข้าใจว่า ความเป็นเหตุเป็นผล ของอนัตตาในหลักไตรลักษณ์ สามารถนำไปสู่ประโยชน์ในการพัฒนา คือ ประโยชน์ของการเรียนรู้ เรื่องอนิจจัง เมื่อได้เรียนรู้ความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งปวงแล้ว จะได้ประโยชน์หลายประการ เช่น 1) ความไม่ประมาท ทำให้คนไม่ประมาทหมัวเมาในวัยว้าวัยหนุ่มสาว ในความไม่มีโรคและในชีวิต เพราะความตายอาจมาถึงเมื่อไรก็ได้ไม่แน่นอน ทำให้ไม่ประมาทในทรัพย์สิน เพราะคนมีทรัพย์สินอาจ กลับเป็นคนจนได้ ทำให้ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น เพราะผู้ที่ไร้ทรัพย์ ไร้ยศ ต่ำต้อย กว่าภายนอกอาจมีทรัพย์ มี ยศ และเจริญรุ่งเรืองกว่าก็ได้ เมื่อคิดได้ดังนี้จะทำให้สำรวมตน อ่อนน้อม ถ่อมตน ไม่โอ้อวด การ วางท่าใหญ่ ยกตนข่มท่าน 2) ทำให้เกิดความพยายาม เพื่อที่จะก้าวไปข้างหน้า เพราะรู้ว่าถ้าเรา พยายามก้าวไปข้างหน้าแล้วชีวิตย่อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดี 3) ความไม่เที่ยงแท้ ทำให้รู้สภาพ การเปลี่ยนแปลงของชีวิต เมื่อประสบกับสิ่งไม่พอใจ ก็ไม่สิ้นหวังและเป็นทุกข์ ไม่ปล่อยตนไปตาม เหตุการณ์นั้นๆ จนเกินไป พยายามหาทางหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ดี ส่วนประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องทุก ขัง เมื่อผู้ใดได้เรียนรู้เรื่องความทุกข์แล้ว จะรู้ว่าความทุกข์เป็นของธรรมดาประจำโลก อย่างหนึ่งซึ่ง ใครๆ จะหลีกเลี่ยงได้ยาก ต่างกันก็แต่เพียงรูปแบบของทุกข์นั้น เมื่อความทุกข์เกิดขึ้นแก่ชีวิต ผู้มี ปัญญาตรองเห็นความจริงว่าความทุกข์เป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งของชีวิต ชีวิตย่อมระคนด้วยทุกข์เป็น

ธรรมดา เมื่อเห็นเป็นธรรมดา ความยึดมั่นก็น้อย ความทุกข์สามารถลดลงได้หรืออาจหายไป เพราะไม่มีความยึดมั่นความสุขที่เกิดจากการปล่อยวางย่อมเป็นสุขอันบริสุทธิ์ และประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องอนัตตาทำให้เรารู้ความจริงของสิ่งทั้งปวง ไม่ต้องถูกหลอกลวง จะทำให้คลาย ตัณหา มานะ ทิฐิ ทำให้ไม่ยึดมั่น เบากาย เบาใจ เพราะเรื่องอนัตตาสอนให้รู้ว่า สังขารทั้งปวง เป็นไปเพื่อ อาพาธ ผินความปรารถนา บังคับบัญชาไม่ได้อย่างน้อยที่สุด ทุกคนจะต้องยอมรับความจริงอย่างหนึ่งว่า ทุกคนจะต้องพบกับธรรมชาติแห่งความเจ็บปวด ความแก่ชรา และความตายจากครอบครัว และญาติพี่น้องตลอดจนทุกสิ่งทุกอย่าง

3. การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม สามารถประยุกต์ได้ว่า การแก้ปัญหาความขัดแย้งในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมได้นั้น จำเป็นต้องมีการ ละลายอัตตา ความมี ความถือตัวและความยึดมั่นในสิ่งที่เป็นตัวเรา-ของเรา เมื่อความคิดได้ถูก ละลายอัตตาด้วยการนำอนัตตามาประยุกต์ การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมถือว่าเป็นการเปิด แรกที่จะทำให้อยู่ร่วมกันได้ ยอมรับความแตกต่าง แต่ไม่แตกแยกบนหลักการของเอกภาพในความ หลากหลาย หลักอนัตตาในการเข้าถึงปัญหาการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมด้านทัศนคติ อุดมการณ์ อยู่ที่การสร้างการเข้าใจอันดีระหว่างกันทางศาสนา เพื่อลดช่องว่างช่วย ป้องกัน ช่วย ลดและแก้ปัญหาความรุนแรงอันเกิดจากทัศนคติ ความคิด ความเชื่อและอุดมการณ์ อันมีมูลมาจาก ลัทธิศาสนาวัฒนธรรมและประเพณี และช่วยให้บุคคลมีทัศนคติที่ดีต่อผู้อื่นทั้งที่มีความคิดเห็น เหมือนและต่างในการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ มองผู้อื่นอย่างเป็นมิตร เป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เมื่อบุคคลมีทัศนคติที่ดีต่อผู้อื่นจะทำให้เข้าใจ รัก ปรารถนาดี และยอมรับในสิ่งที่เขาเป็น ไม่ กะเกณฑ์ให้เป็นดังที่เราอยากให้เป็น ดังนั้น เวลาคิดอะไรก็คิดด้วยความหวังดีต่อทุกคนโดยไม่เลือก ชั้นวรรณะความแตกต่างทางเพศผิวพรรณ ถือเอาสังคมเป็นที่ตั้งไม่ได้เอาตัวเองเป็นที่ตั้ง หวัง ความสุขความเจริญให้เกิดแก่กันและกัน ถือเป็นหลักการแสวงหาความร่วมมือในการสร้างสรรค์ สังคมให้น่าอยู่อันเป็นพื้นฐานในการสร้างสันติสุขในสังคมเพียงเพราะคลายอัตตาและนำอนัตตามา ประยุกต์ใช้ ในสังคมพหุวัฒนธรรมของมนุษย์นั้น มีปรากฏให้เห็นอย่างหลากหลายและเด่นชัดใน สังคมมนุษยชาติโดยทั่วไป ซึ่งเกิดจากการผสมผสานกันทางชาติพันธุ์ ลัทธิศาสนาความเชื่อ ภาษา การศึกษาต่าง ๆ และการแสวงหาทรัพยากรที่จำเป็นในการดำรงชีวิต โดยมีความต้องการเป็นกลไก เหนี่ยวนำให้ผู้คนไหลบ่าเข้าหากัน ในขณะเดียวกันก็มีการประสานกลืนกินกันทางวัฒนธรรม ก่อให้เกิดและกลายเป็นสังคม พหุวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ๆ ในการอาศัยอยู่ร่วมกันขึ้น ภายใต้กรอบ สังคมรูปแบบใหม่นี้ วิถีชีวิตของมนุษย์มีทั้งเป็นไปในเส้นทางที่สร้างสรรค์ คือ สามารถพัฒนา ศักยภาพตนเองสนองความต้องการทางสังคมอย่างเต็มที่และรอบด้าน แต่ในทางกลับกันก็เป็นแหล่ง บ่มเพาะและชักนำความขัดแย้งสู่สังคม โดยเฉพาะความขัดแย้งแบ่งแยกกันทางวัฒนธรรมหรืออีก

นัยหนึ่งเรียกว่า การปะทะกันเชิงคุณค่าทางวัฒนธรรมในสังคม แต่ถึงอย่างไร หากได้นำหลักอนัตตมาประยุกต์ใช้ก็สามารถคลี่คลายแก้ปัญหานั้นได้อย่างให้เกิดสันติสุข

อภิปรายผล

1. แนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม เป็นความต้องการที่ทุกคนอยากเห็น นั่นคือการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลาย เน้นเสริมสร้างสังคมคุณภาพที่มีความเท่าเทียม มีสิทธิเสรีภาพ และความยุติธรรม โดยเน้นการเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจให้กลุ่มวัฒนธรรมย่อยเข้าใจตนเองและวัฒนธรรมอื่นร่วมสังคม มีความปรองดองสามัคคี ปราศจากความขัดแย้ง และสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความแตกต่างได้อย่างมีความสุข สอดคล้องกับพระมหามงกุฎกานต์ จิตธมโม (2562) ได้วิจัยเรื่อง การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมพหุวัฒนธรรมในประเทศไทย: กรณีศึกษาสังคมพหุวัฒนธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เพราะความที่ต่างคนต่างมีวัฒนธรรมเป็นของตนเองที่แตกต่างกัน การมีแนวคิดลักษณะนี้จะช่วยให้คนในสังคมลดการถูกเหยียดหยามกันทางวัฒนธรรม สามารถอยู่ร่วมกันได้ภายใต้ความแตกต่างและการให้ความเคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกัน แนวคิดสังคมพหุวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่มีการพัฒนาเพื่อให้สังคมเกิดการเรียนรู้เพื่อที่จะอยู่ร่วมกันในสังคม ที่มีความหลากหลายอันเรียกว่า “สังคมพหุวัฒนธรรม” ได้เกิดจากความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ความเชื่อทางศาสนา แต่อย่างไรก็ตามการยอมรับความแตกต่างทางศาสนาและวัฒนธรรมบนพื้นฐานเสรีภาพ และสอดคล้องกับฟาติมะห์ แววันจิต (2561) ได้วิจัยเรื่อง บทบาทในการจัดการศึกษาเชิงพหุวัฒนธรรมของโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในจังหวัดปัตตานี ที่สะท้อนให้เห็นทุกระดับที่มีความต้องการการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขด้วยการจัดด้านการสอนที่ยึดหลักความยุติธรรม ด้านการลดอคติ และด้านการปรับโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมในโรงเรียน ตามลำดับ ส่วนระดับการยอมรับความหลากหลายทางพหุวัฒนธรรม โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายด้านพบว่า ด้านที่อยู่ในระดับมากที่สุด ได้แก่ ด้านศาสนา ด้านวิถีชีวิต และด้านขนบธรรมเนียมประเพณี

2. หลักอนัตตาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นหลักการสำคัญที่จะพัฒนามนุษย์ เพราะเป็นการแสดงถึงในแง่หลักสัจธรรมที่ว่า สรรพสิ่งไร้แก่นแท้ของตัวเอง และในแง่ศาสนธรรมที่ว่า รับรู้โลกนี้โดยความเป็นอนัตตา คือ ปราศจากการยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของเรา และเป็นตัวตนของเรา ความเข้าใจในอนัตตานั้นจะนำไปไปสู่อิสระสุขให้แก่ตนเองและสันติสุขประโยชน์สุขในการอยู่ร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์ชาติ สอดคล้องกับญานาพรณ กรรภิรมย์พิชรา (2562) ได้วิจัยเรื่อง ศึกษาหลักธรรมอนัตตาในคัมภีร์พระไตรปิฎก แสดงให้เห็นถึงหลักความจริง

ของสรรพสิ่งว่าไม่มีตัวตน เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปตามเหตุปัจจัย คาสอนเรื่องอนัตตา แสดงจุดยืนของพระพุทธศาสนาในเรื่องการปฏิเสธอัตตา อนัตตาแปลว่าไม่มีตัวตน เป็นสภาพที่ว่างเปล่าจากอัตตาหรือตัวตน การสอนเรื่องอนัตตา เพื่อต้องการให้เห็นว่าสรรพสิ่ง เมื่อมองแบบแยกย่อยไปจนถึงที่สุดแล้ว ก็เป็นสภาพที่ปราศจากตัวตน อนัตตาปรากฏอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ คือ ขันธ์ 5 ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาทและมัชฌิมนิคมเทศนา

3. การประยุกต์ใช้หลักอนัตตาในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม เพราะการแก้ปัญหาความขัดแย้งในการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมได้นั้น จำเป็นต้องมีการละลายอัตตา ความมี ความถือตัวและความยึดมั่นในสิ่งที่เป็นตัวเรา-ของเรา เมื่อความคิดได้ถูกละลายอัตตาด้วยการนำอนัตตามาประยุกต์ การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมถือว่าเป็นการเปิดแรกที่จะทำให้อยู่ร่วมกันได้ ยอมรับความแตกต่าง แต่ไม่แตกแยกบนหลักการของเอกภาพในความหลากหลาย สอดคล้องกับคอลลี ท่วนบุละ และคณะ (2559) ได้วิจัยเรื่อง การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ กับสิทธิเสรีภาพในการเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนาที่ได้สะท้อนถึงการอยู่ร่วมกันแม้แตกต่างแต่ไม่แตกแยกในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธจะมอบให้เจ้าหน้าที่พุทธรับผิดชอบ ส่วนกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาอิสลาม มอบให้เจ้าหน้าที่มุสลิมรับผิดชอบ แต่มีบางกิจกรรมที่เจ้าหน้าที่ทุกคนต้องเข้าไปร่วมเนื่องด้วยเหตุผลจำเป็น และปัจจัยหลายๆ อย่างทั้งนี้เจ้าหน้าที่ ศอ.บต. มองว่า ทุกคนมีเสรีภาพต่อการแสดงออกทางวัฒนธรรม และการเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนาที่ไม่ใช่ของตนเอง และสอดคล้องกับพระมหามงคกุลานต์ จิตธมโม (2562) ได้วิจัยเรื่อง การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมพหุวัฒนธรรมในประเทศไทย: กรณีศึกษาสังคมพหุวัฒนธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ที่พบว่า หลักการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมพหุวัฒนธรรม ตามหลักการของแต่ละศาสนา คือ การอยู่ร่วมกันของชุมชนชาวพุทธ คือ การรักษาศีล 5 พุทธเจ้าที่โพธิ์เพราะไม่สร้างความแตกแยก ให้เกิดในชุมชนทำตนให้เป็นประโยชน์ ชุมชนชาวคริสต์ ส่งเสริมให้มีการพัฒนาเปิดกว้างแต่ละชุมชน สู่สังคมอย่างเท่าเทียมกัน ให้ทุกคนในสังคมหันมาเข้าใจความแตกต่างและสนใจเรียนรู้ความแตกต่าง กับความรู้ที่มีอยู่

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

มนุษย์สามารถพบกับความดับไปแห่ง "อัตตา" แต่คนทั่วไปสนใจแต่เรื่องที่กำลังอยาก กำลังต้องการ ไม่สนใจเรื่องของความว่างจากความอยาก ความต้องการ หรือแม้แต่มโนคติของจิตที่ว่างจากความต้องการ จึงไม่มีโอกาสรู้จักภาวะของจิตที่ว่างจาก "ตัวตน" (พุทธทาสภิกขุ, 2560) เมื่อไม่สนใจเพราะไม่รู้จักแล้วมันก็มีค่าเท่ากับไม่มี ฉะนั้น การปฏิบัติเกี่ยวกับการดับของ "อัตตา" จึงก่อ

รูปขึ้นไม่ได้ มีแต่จะเป็นไปในทางที่จะเกิด "อัตตา" เสียหายไป จึงทำให้ไม่ได้รับแม้แต่ความดับของ "อัตตา" ชนิดที่เป็นด้วยการบังเอิญด้วยซ้ำ ถ้าคนยังเป็นเหมือนไก่อยู่เพียงใด เพชรพลอยอย่างมากมายในพระพุทธศาสนาก็จักยังเป็นหมั่นอยู่เพียงนั้น เพชรพลอยในที่นี้ หมายถึง พระพุทธ พระธรรม พระอริยสงฆ์ การดับไปแห่ง "ตัวตน" เป็นยอดของพระธรรม คือเป็นธรรมขั้นสูงสุด หรือเป็นบรมธรรม เพราะเป็นไปเพื่อการไม่เบียดเบียนตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่นถึงที่สุดจริงๆ ฉะนั้น การดับไปแห่ง "ตัวตน-ของตน" หรือ "อัตตา" นั้น ไม่ได้หมายถึงความดับไปของร่างกายหรือของชีวิต มิได้หมายถึงการดับไปแห่งความรู้สึก เช่น หหมดความรู้สึกนี้เจียบไปเพราะอำนาจของฉาน แต่หมายถึง การดับของความรู้สึก ที่รู้ว่ามี "ตัวเรา-ของเรา" ซึ่งเรียกกันสั้น ๆ ว่า "ความดับไปแห่งอัตตา" และคำว่า "ความดับ" ในที่นี้ หมายถึง การป้องกันไม่ให้เกิดขึ้น รวมทั้งการดับตัวตนที่ปรากฏอยู่แล้วด้วย ฉะนั้น โดยใจความที่แท้จริง ก็คือ ภาวะแห่งความที่จิตปราศจากความรู้สึกว่าเป็น "ตัวเรา-ของเรา" อนึ่ง ยังมีความหมายที่ยิ่งไปกว่านั้น คือไม่ได้หมายความว่า จิตว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย หรือจิตเองก็ดับไปด้วย เมื่อใด "ตัวตน" ดับลงไป ความว่างอย่างหนึ่งก็ปรากฏขึ้นแทน เป็นความว่างจาก "อัตตา" แต่ทว่าประกอบอยู่ด้วยสติปัญญาอย่างยิ่งในตัวความว่างนั้น เมื่อ "อัตตา" ยังทำงานอยู่ จิตมีแต่ความวุ่น เมื่อ "ตัวตน" มีอยู่ จิตก็มีตม่น เพราะความเดือดพล่านของความรู้สึกว่ามี "ตัวตน" ครั้น "ตัวตน" ดับไป จิตก็หมดความมืด และมีความสว่างเกิดขึ้นแทน เมื่อ "ตัวตน" มีอยู่ จิตมีแต่ความโง่ด้วยอำนาจของอวิชชา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด "ตัวตน" เมื่อ "ตัวตน" ดับไปจิตก็พ้นความโง่กลายเป็นธรรมชาติที่ประกอบไปด้วยความรู้สึกลอยๆเต็มที่ได้ในตัวมันเอง คือ รู้สิ่งที่มีความว่าง ความไม่มีทุกข์ ความรู้สึกว่ามี "ตัวเรา-ของเรา" นั้นไม่ใช่ธรรมะแต่เป็นอธรรม ต่อเมื่อว่างจากความรู้สึกว่ามี "ตัวเรา-ของเรา" นั่นคือ เมื่อจิตประกอบอยู่ด้วยความรู้สึกว่ามี "ตัวเรา-ของเรา" จิตย่อมสูญเสียความบริสุทธิ์ คือ ไม่เป็นจิตเดิมแท้ที่บริสุทธิ์สะอาด แต่กลายเป็นเพียงของมายา เป็นเพียงความคิดปรุงแต่ง ไปตามเรื่องตามราวของอารมณ์ที่เข้ามาแวดล้อม ให้เกิดความรู้สึกว่ามี "ตัวเรา-ของเรา" ต่อเมื่อใดจิตว่างจากความคิดปรุงแต่ง หรือว่างจาก "ตัวเรา-ของเรา" จิตจึงคืนสู่สภาพเดิม คือ เป็นจิตที่สะอาดอยู่ตามธรรมชาติ เมื่อจิตของมนุษย์ได้รับการชำระไม่ละเลิงหลงตนหลงอัตตา สภาวะแห่งอนัตตาเกิดขึ้น เมื่อจิตปัญญาของมนุษย์เป็นอนัตตา การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่งดงาม มีสันติสุขอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

กวีวงศ์ (รวบรวม). (2550). *สรรพนิพนธ์พุทธทาสว่าสมานฉันท์และสันติวิธี*. กรุงเทพฯ: บริษัท
 ตถาตาพับลิเคชั่น จำกัด.

- คอลัฟ ต่วนบุละ และคณะ. (2559). การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ กับสิทธิเสรีภาพในการเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนา. โครงการเสริมสร้างความเข้มแข็งด้านสิทธิเสรีภาพการมีส่วนร่วมทางกฎหมายแก่ประชาชน สำนักวิจัยและพัฒนา สถาบันพระปกเกล้า.
- ณัฐพร ไทยจงรักษ์. (2560). ปัจจัยที่มีผลต่อการประยุกต์นโยบายส่งเสริมความหลากหลายทางวัฒนธรรมของอาเซียนของครูในโครงการโรงเรียน Spirit of ASEAN. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน): 95-121.
- ณัฐภาพรรณ กรรภิรมย์พิชิตรา. (2562). ศึกษาหลักธรรมอนัตตาในคัมภีร์พระไตรปิฎก. วารสารมจรพุทธศาสตร์ปริทรรศน์ 3 (1) (มกราคม – มิถุนายน): 112-115.
- พรทิพย์ อันทิวโรทัย. (2539). การวิเคราะห์รูปแบบความเป็นครูและกระบวนการถ่ายทอดความรู้ของครูมนตรีตราโมทในกลุ่มผู้สืบทอดที่ต่างกัน. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2558). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 32. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลธัมม.
- พระมหามงคลกานต์ ฐิตธมโม. (2562). การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมพหุวัฒนธรรมในประเทศไทย: กรณีศึกษาสังคมพหุวัฒนธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่. วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2562), 46-59.
- พุทธทาส ภิกขุ. (2560). ตัวกู ของกู . กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ.
- ฟ้าตีหะมะ แววันจิต. (2561). บทบาทในการจัดการศึกษาเชิงพหุวัฒนธรรมของโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในจังหวัดปัตตานี. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.